

УДК 393

DOI 10.58649/1694-8033-2024-4(120)-99-105

БАЙМЫРЗАЕВ Б.А.
Ж. Баласагын атындагы КУУ
БАЙМЫРЗАЕВ Б.А.
КНУ им. Ж. Баласагына
BAIMYRZAEV B.A.
KNU named after J. Balasagyn

SPIN-код: 6264-6550, AuthorID: 948757

**ЭЛДИК ООЗЕКИ ЧЫГАРМАЛАРДЫ ЖЫЙНОО, ЖАРЫЯЛОО ИШТЕРИ:
БОЛУМУШТАР, АКЫНДЫК АЙТЫШТАР, ТЕРМЕЛЕР, САНЖЫРАЛАР,
КАЗАЛДАР (Ж. БАЛАСАГЫН АТЫНДАГЫ КУУНУН КЫРГЫЗ АДАБИЯТЫ
КАФЕДРАСЫНДА ЖЫЙНАЛГАН ФОЛЬКЛОРДУК МАТЕРИАЛДАРДЫН
НЕГИЗИНДЕ. 1950-2010-жж.)**

СБОР, ПУБЛИКАЦИЯ УСТНЫХ НАРОДНЫХ ПРОИЗВЕДЕНИЙ: ЛЕГЕНДЫ,
ПОЭТИЧЕСКИЕ ИЗРЕЧЕНИЯ, ТЕРМЕЛЕР, РОДОСЛОВНЫЕ, КАЗАЛДАР
(НА ОСНОВЕ ФОЛЬКЛОРНЫХ МАТЕРИАЛОВ, СОБРАННЫХ НА КАФЕДРЕ
КЫРГЫЗСКОЙ ЛИТЕРАТУРЫ КНУ им. Ж. БАЛАСАГЫНА. 1950-2010 гг.)

COLLECTION AND PUBLICATION OF ORAL FOLK WORKS: NOVELTIES, POETIC
AITYSH, TERMELER, GENEALOGY, KASALDAR (BASED ON FOLKLORE
MATERIALS COLLECTED AT THE DEPARTMENT OF KYRGYZ LITERATURE
OF KNU AFTER J. BALASAGYNA 1950-2010)

Кыскача мүнөздөмө: Кыргыз эл оозеки чыгармаларын соңку совет доорунда эл оозунан жыйноо, жарыялоо иштери Кыргызстанда ошол мезгилдеги заман-шартка жараша жүргүзүлүп келген. Орус окумуштуусу Е. Фалеевден баштап К. Мифтаков, Ы. Абдрахманов, А. Самүдүн уулу (Тайгүрөнов), Т. Байжиев, Т. Саманчин, З. Бектенов, М. Мамыров, М. Түлөгабылов, Ж. Субанбеков, З.Ч. Мамытбеков, Э. Абдылдаев, Ж. Таштемиров, С. Байходжоев, Ж. Мукамбаев, С. Закиров ж.б фольклорист-окумуштуулар кыргыз эл оозеки чыгармаларын ар кайсыл жылдары, ар түрдүү жанрлар боюнча эл оозунан жыйноо, жарыялоо, изилдөө иштерин колго алып келишти. Ошол материалдардын ичинде азыркы Ж. Баласагын атындагы КУУнун кыргыз адабияты кафедрасында 1950-жылдардан берки чогултулуп келген элдик чыгармалар да бар. Аларды 2010-жылдан бир нече томдук (6 том) түрүндө жарыялоо иштери башталып, 2015-2017-жылдары 3 тому жарык көрдү. Бул макалада ошол материалдардын ичинен болумуштар, акындык айтыштар, термелер, санжыралар, казалдар жөнүндө сөз болот.

Аннотация: В советский период в Кыргызстане осуществлялись сбор и публикация кыргызских народных произведений. Начиная с русского ученого Е. Фалеева и в последующем К. Мифтаков, Ы. Абдрахманов, А. Самудун уулу (Тайгыронов), Т. Байжиев, Т. Саманчин, З. Бектенов, М. Мамыров, М. Тулогабылов, Ж. Субанбеков, З.Ч. Мамытбеков, Э. Абдылдаев, Дж. Таштемиров, С. Байходжоев, Дж. Мукамбаев, С. Закиров и другие ученые-фольклористы проводили работу по сбору, публикации, исследованию кыргызских народных устных произведений в разные годы, по различным жанрам. В рамках этих материалов на кафедре кыргызской литературы КНУ им. Баласагына с 1950-х годов собираются и народные произведения. С 2010 года началась их публикация в виде нескольких томов (запланировано 6 томов), в 2015-2017 годах вышли 3 тома. В этой статье мы говорим о жанрах: легендах, поэтических изречениях, термелер, родословных, казалдар и других народных произведениях.

Abstract: In the last Soviet period, work was carried out in Kyrgyzstan to collect and publish Kyrgyz folk works by word of mouth in accordance with the modern conditions of that time. Russian scientist starting with E. Faleev, K. Miftakov, Y. Abdrakhmanov, A. Samudun uulu (Taigyrenov), T. Baizhiev, T. Samanchin, Z. Bektenov, M. Mamyrov, M. Tulogabov, J. Subanbekov, Z.Ch. Mamytbekov, E. Abdyldaev, J. Tashtemirov, S. Baikhodjoev, J. Mukambaev, S. Zakirov and other folklorists have been working on the collection, publication, research of Kyrgyz folk oral works in different years, in various genres. Within the framework of these materials at the Department of Kyrgyz Literature of KNU named after J. Balasagyn has been collecting folk art since the 1950s. Since 2010, their publication began in the form of several volumes (volume 6), and in 2015-2017 3 volumes were published. In this article we will talk about genres: legends, poetic sayings, termeler, pedigrees, kazaldar, etc.

Негизги сөздөр: фольклор; жанр; болумуштар; акындык айтыштар; термелер; санжыралар; казалдар; кафедра.

Ключевые слова: фольклор; жанр; новеллы; поэтические изречения; термелер; родословные; казалдар; кафедра.

Keywords: folklore; genre; short stories; poetic sayings; termeler; pedigrees; kazaldar; department.

Киришүү. Мурдагы 1-макалада (Вестник “КУУ Жарчысы” 2024 №3) айтылган ойлорду улоочу болсок, анда ошол чогулган материалдардын ичинде кыргыз эл оозеки чыгармачылыгынын калган жанрларынын мисалында сөз кылууга туура келет. Албетте, улуттук фольклордун негизги жанрлары жана алардын идеялык-эстетикалык табияты өткөн кылымдын 50-60-жылдары гана илимий негизде аныкталып, фундаменталдуу эмгектер да ошол учурлардан баштап жарык көрө баштады[1, с. 584]. Кыргыз Илимдер академиясынын тил, адабият институтунун эмгек жамааты менен ал кездеги СССРдин 50 жылдыгы атындагы КМУнун кыргыз адабияты кафедрасынын окутуучу-профессордук курамы тарабынан фольклордук багыттагы илимий экспедициялар 1960-70-жылдары арбын уюшулуп, фольклордук практика да натыйжалуу жүргүзүлүп, жыйынтыгында практикант-студенттер кечээ 1990-жылдарга чейин алды Россиянын Алтай, Уфа, Казань шаар-аймактарына, арты ушул эле Памир, Өзбекстан, Казакстан республикаларына дейре барып келип жатышты. КМУнун кыргыз адабияты кафедрасында топтолгон материалдар да ошол жылдар аралыгына туура келүү менен саны жана сапаты жагынан бир топ колго аларлык материалдар жыйналган экен. Биздин кафедранын окутуучу-профессорлору: Ж. Субанбеков, З.Ч. Мамытбеков, С. Закиров, С. Бегалиев, А. Абдыразаков, Т. Чотбаева, Ш.Айтбаева, Л. Үкүбаевалар жыл сайын өткөрүлүүчү фольклордук практикага жетекчилик кылуу менен бир топ жаңы жана мазмундуу материалдарды жыйноого өз салымдарын кошушту. Биз бул чакан макалабызда ошол материалдардын ичинен орун алган болумуштар, акындык айтыштар, термелер, санжыралар, казалдар жөнүндө сөз кылууну көздөп, алардын жанрдык белгилерине, өзгөчөлүгүнө, коомдон алган ордуна токтолууну туура көрдүк. Мындагы мисалдар да 2017-жылы КУУнун жетекчилигинин колдоосу менен жарык көргөн фольклордук материалдардын II томунан алынды. Мында негизинен кыргыз фольклорунун активдүү жанрларынан болуп эсептелинген жогоруда саналып өткөн жанрлары, аларды айтуучудан кагазга жазып алуу процесси, сапаттык белгилери, өз-өзүнчө жанрдык жана варианттык өзгөчөлүктөрү жөнүндө сөз болмокчу. Албетте, кеңири илимий талдоо болбосо да , бирок алардын абалкы абалы менен учурдагы сапаттык деңгээлин таразалап, талдоого келгенде бул материалдар кыйла эле колго аларлык жардам берет деп ишенимдүү айтууга болот. Бул багытта дагы ой учугун улап, кеңири илимий изилдөө иштерин жүргүзүү жагы биздин алдыбызда турган негизги маселелер катары кала бермекчи.

Маселенин негизги мазмуну: Эл оозунда көп айтылып, тарыхый чындыкка үндөшкөн жанрлардын катарында **болумуштар** [2, 294-324-б] да бар. Биздеги

материалдардын мүнөзү аларды эки багытта кароону шарттап турат. Биринчи багыттагылары дээрлик жер-суу аталыштарынын келип чыгышы, кыскача тарыхы менен үндөшсө, экинчи багыт жалаң эл ичинде өзүнүн табигый орду бар тарыхый инсандардын өмүр-таржымалдары сыяктуу кабылданат. Айрымдары жөнүндө мурда да азын-оолак маалыматтар айтылып, алардын чоо-жайы менен элибиз кабардар десек да болот. Айталы, «Коной-Шургуй баяны», «Чулум баатыр», «Бердике баатыр», «Кабанын баласы Шыкмамат», «Галий бий», «Шапак атанын касиети», «Жумалы, Бөлтүрүк балбандар», «Кабатайдын төрт уулу жөнүндө баяндар» буга чейин да эл оозунда айтылып, айрымдары басма жүзүндө жарыяланса да, ошолорго толуктоо, тактоо багытында пайдасы болоор деген ишеним менен бул жыйнакка сунуш кылганбыз. Калгандары жер-суу аталыштарынын келип чыгуу тарыхына, айрым өзгөчөлүктөрүнө байланыштуу экенин окурмандар өздөрү да күбө болуп, калыс баа беришээр.

Эл арасында дагы эле болсо активдүү өмүр кечирип жаткан оозеки жанрлардын катарын кадимки элдик жана ырчылар (төкмө) айтыштары [2, 211-244-б.] түзөөрүн биздеги айрым материалдар далилдеп турат. Болгону 13 (он үч) аталыштагы айтыштардын үлгүлөрү менен жакындан таанышканда алардын арасында кадимкидей жанрдык чен-өлчөмдөргө, көркөмдүк табит-талаптарына азын-оолак төп келгендери да бар экенин айта кетүү керек. Булардын ичинде «Ажыбек менен Тейтинин айтышы», «Нурмолдо менен Кызыл аттын айтышы», «Матрайым менен Маткасымдын айтышы», «Алымкул менен Молдобагыштын айтышы», «Кулмырза менен Кайып ырчынын айтышы», «Калмамбет менен Бекназардын айтышы», «Бала менен кыздын айтышы», «Эчки менен тоо текенин айтышы», «Өлөң айтыш» сыяктуулары көлөмүнүн өтө эле чектелүү экенине карабастан, буларда айрым туруктуу салттык белгилер да башбактап тургансыйт. Албетте шар аккан суунун демин берип, шатырап төгүлүп кетпесе да, айтыштардын эзелки эреже тартиби сакталуу менен эки тарап тең өзүндөгү артыкчылык сапаттарын ачууга жасаган далалаттары анык эле сезилип турат. Ал эми ушул материалдардан улам аты-жөнү айтылып, алар жөнүндө көпчүлүк элибиз эми гана кабардар болуп жатышкандыгын эске алсак, анда Кайып ырчы, Калмамбет, Ажыбек, Тейти ж.б. «чымындуу» адамдардан дагы эмне кошумча маалымат, өнөр-өзгөчөлүктөрдү билүүгө болот. Демек, мындай өнөр адамдарынын өрнөктүү жолу, өзүнө тете чыгармачылык чыйыры эл арасынан кылдат иликтенип, ар жерде чачылып кала берген сөз берметтерин эринбей жыйноо, ирээтке келтирип жарыялоо иши келечек муундун милдети.

Эл ичинде дагы эле болсо ырдалып, күндөлүк жашоо-турмуштун түркүн түстүү ой-кырын чабыттоо, ошого жараша өзүнүн жеке көз караш, түшүнүгүн ыр менен айтып жеткирүүгө ылайыктуу болгон элдик көлөмдүү жанрлардын дагы бири – **термелер**. Биздеги материалдардын жалпы көлөмү 2392 сап ырды түзсө, алардын ичинен айрымдары толук мүнөздөгү бүткөн чыгарма катары көрүнсө, айрымдары бир учурда ырдалып келип, бирок бизге ошол көлөмдүү чыгарманын (терменин – Б.Б.) кыска үзүндүсү гана келип жеткендей элес калтырган толук жана толук эмес (үзүндүсү) үлгүлөрүн кошуп эсептегенде жалпы – 19 (он тогуз) аталыштагы материалды бул хрестоматиялык жыйнакка [2, 146-210-б.] сунуш кылдык. Көлөмү кыска, үзүндү түрүндөгү термелердин бул жыйнактан орун алынышынын дагы бир негизги себеби, алардын эл арасынан толук, бүткөн көлөмдө жыйналышына ыңгайлуу шарт түзүү менен, ошого оңтойлуу өбөлгө болуп береби деген ой-максатта ишке ашырылды. Мындагы өткөн доорго салават сыяктуу ырдалып, жанрдын табиятына туура келгидей деңгээлде жаралып, толук көлөмдөгү материалдардын ичинде студент-практикант Медералиева Жылдыз тарабынан Жумгал районунун Жумгал совхозунун жумушчусу (Доскулу айылынын тургуну, 42 жашта) Иманалиев Айдарбектен жазып алынган терменин көлөмү 337 сапты түзөт. Ал эми Ысык-Ата районунун Карагай-Булак айылынын тургуну, 75 жаштагы Казак Ахунбаевден 1999-жылы уюштурулган практиканын жетекчиси, улук окутуучу Айтбаева Шайлоо менен бирге КУУнун кыргыз филологиясы факультетинин студенткасы Назгүл Баякеева жазып келген терме 227 саптан турат. «Чүйүбүз – куттуу

үйүбүз» деген аталыштагы термени (көлөмү 186 сап) Кемин районунун Кызыл-Байрак айылынын жашоочусу Абдыкайыр Керимкуловдон 2003-жылы КУУнун практикант-студенти Э.Сулайманова жазып келген. Таалим-тарбия багытында ырдалган терме жалпы көлөмү 173 сапты түзүү менен ал 1992-жылы Өзгөн районунун Кашка-Терек айылынын жашоочусу Абдыкаар Карабаевдин оозунан (67 жашта) практикант-студент Абдыкадырова Мээрбү жазып алган. Ал эми дептерде (№58) айтуучу адамдын аты-жөнү көрсөтүлбөгөн материал жалпы көлөмү 164 сапты түзүү менен ал 1969-жылы июль айында 1-курстун студенти Эгиналиева тарабынан Ош областынын Фрунзе районунан жазылып келген. Ушундай эле маани-мазмуну дурус дегидей терменин бир үлгүсүн ал кездеги студент, азыркы ф.и.д., профессор Турусбек Маразыков Ысык-Көл районунун Корумду айылынын жашоочусу Калмамбет Эркебаевден (көлөмү 148 сап) жазып келген. Бир кылымга чукул мезгилден бери элибиз ачуу аракетин азабын тартып келет. Ушул темада («Арактын азабы») көлөмү 138 сапты түзгөн термени 1960-жылдын аягында Ош областынын Акман сельсоветине караштуу «Кайырма» участкасында Абжамил Пармановдон (1913-жылы туулган) ал кездеги студент, белгилүү филолог-окумуштуу Кыргызбек Ибраимов жазып алган. Өткөн доордун элесин көңүл чордонунан кетире албаган мекендештерибиз арбын. Өзүнүн жеке көз карашын көпчүлүк менен тең бөлүшкөн Айсабекова Кубулай (74 жашта) өзүнүн «Кайран союз» деген термесин (көлөмү 120 сап) айтып, жаздырган. Бирок, студенттин аты-жөнү көрсөтүлгөн эмес. Материалдын ички маани-маңызынан улам, ал соңку 1990-жылдардан кийин жазылганы ачык байкалат. Ал эми мурдагы Совет (азыркы Кара-Кулжа) районунун Ульянов айылынын жашоочусу Кенжебай уулу Аманаттан (61 жашта) «Аралаш терме» деген аталыштагы көлөмү 111 саптан турган чыгарманы студент-практикант Г. Турдумаматова жазып келген. Ал эми калган аталыштагы термелер («Чабанга» – 84 сап, «Терме» – 70 сап, «Терме» – 68 сап, «Казакбайдын термеси» – 60 сап, «Эл, жеримди сагындым» – 40 сап, «Өткөндү эскерип» – 39 сап, «Жерибиз кенен, малга жай» – 32 сап) жогоруда белгилегендей чоң маселеге чек таштаган кейипте андан ары уланбай, ой, көз караш үзгүлтүккө учураганы сезилип турат. Бул элдик мүнөздөгү материалдарды толуктап, кагазга түшүрүү иштери келечекте жасалууга тийиш. Айрым материалдарды бир эле адамдын оозунан ар кайсыл жылдары, ар башка адамдар жазып келгени көрүнүүдө. Ал материалдардын бири-биринен болгон айырмачылыктарын эске алуу менен ошол эки үлгүсүн тең берген учурлар болду. Бул материалдар кыргыз элинин төкмөлүк өнөрү көп багыттуу жана көркөм-эстетикалык кунары күчтүү экенин учурунда белгилүү окумуштуу Т.Саманчин да белгилегенин жана алгачкы илимий тыянактарды чыгарганын изилдөөчү Г. Исмаилова да белгилейт [3,161-167-б].

Өткөн кылымдардан бери эле кыргыз эли өзүнүн баскан жолун, баяндуу тарыхын оозеки формада **санжыра** [2, 267-293-б.] түрүндө айтып, укумдан тукумга мурас, анан калса аманат катары калтырып келген. Элдик санжыра биздин элде өткөн совет доорунда эскинин калдыгы, элди бөлүп-жаруучу зыяндуу көрүнүш (трайбализм) катары каралып, аны кеңири жайылтып, кенен-кесири айтууга чек коюлган. Улуттук тарыхыбызды өзүнө камтыган санжыра (чежире) айтуу өнөрү 1990-жылдардын башында жанданып, 2000-жылдардан кийин дагы дымып калды. Бизде сакталган фольклордук материалдардын арасында бирин-эки санжыралар да орун алганы кубантат. Алар көлөмү жана ички көркөмдүк кунары, маани-маңыз кудурети жагынан өтө эле жакшы деп айтууга да болбойт. Иргелген бул санжыра түрүндөгү материалдар өзүнүн маалымат берүүчүлүк касиет-белгисине карап, канча мезгилден бери кадимки көңүл назарынан четтеп келген санжырачылык өнөрдүн өрүшүн кеңейтип, өксүк жагын толуктайбы деген илгери үмүт менен 13 (он үч) аталыштагы, көлөмү машинкага терилгенде 23 беттен турган кол жазма бул жыйнакка сунушталды. Алардын арасында алыскы Лейлек районунда жашап жаткан майда уруулардын (уруктар десе да болот – Б.Б.) келип чыгышы, бул аймактарды жердеп калуу себептери, өткөн тарыхы көпчүлүктү кызыктырат деген ой менен көлөмү кыска экенине карабастан берилген маалыматтары жаңы болгону үчүн тандалып алынды. Бул

материалды («Тогуз-Булакта» жашаган уруулардын келип чыгышы)) Лейлек районунун Исфана колхозунун №8-бригадасынын мүчөсү Мусаев Кудайберген аксакалдан (1903-жылы туулган) студент А. Райымбердиев жазып келген. Ал эми «Беш бала жөнүндө баянда» – «Орозбактын беш уулу» жөнүндө сөз болот. Чындыгында кыргыз санжырачылары буларды ар түрдүү нукта чечмелеп жүрүшөт. Алардан аздыр-көптүр айырмаланганы үчүн бул кыска баянды да окурмандарга сунуш кылдык. Түбү Тынымсейит деп эсептелинген «Токтомуш уруусу жөнүндө», анын урук-тукумдары туурасында айрым маалыматтар айтылган материалды 1994-жылы КМУнун студенткасы Төлөмүш кызы Айжамал Тоң районунун Большевик айылынын жашоочусу, 70 жаштагы Жакшылык Урманбетовдон жазып келген. Мындагы маалыматтар мурунку айтылып, жарык көргөндөрдү толуктайт деген максатта бул жыйнакка киргизилди. Ушул эле Төлөмүш кызы Айжамал тарабынан «Черикчи баяны» кыска көлөмдө 62 жаштагы Аралбаев Эсенден жазылып алынган. Мында Жакшылыктан тараган Черикчи уругу жөнүндө сөз болот. Кийинки урпактар үчүн кереги тийер деген ойдо бул жыйнактан орун берилди. Байыркы кыргыз, казак элдеринин келип чыгышы, алардын бири-бирине болгон байланышы жөнүндө узун сабак санжыра-тарых эзелтен бери айтылып келет. Албетте, бул багытта ар түрдүү талаш пикирлер бар. Ушул багытта КМУнун студенти С.Оторов Манас районунун Кара-Ой айылынын жашоочусу Төрөбек уулу Өскөндөн көлөмү машинкага терилгенде 2,5 бетти түзгөн материал жазып алган. Жанболот, Жолдубай деген майда уруулардын келип чыгышына байланыштуу материалды («Жанболот уруусу кайдан тараган?») 2003-жылы КМУнун студенткасы Султаналиева Таалайкүл Жусупов Шамшыбек деген адамдан жазып алган. Ал 1932-жылы туулган. Бул маалыматтарды Ш.Жусупов атасы Жусуптан уккан экен. Көлөмү кол жазма түрүндө 10 бетти түзөт. Ал эми «Жетиген уруусунун бир тарамынын «жалаң найза аталышы» (көлөмү 1,5 бет) жана «Сабатар уруусу жөнүндө» жогорку дептерде, көлөмү 2 бет) КМУнун студенткасы Эрмек Аттокуров Кара-Буура районунан жазып келген. Айтуучу–белгисиз. «Каработодон тарагандар» («Жети ата баяны», көлөмү 3 бет), «Чотондон тарагандар» (Эсирке, Чыныке, Ормотойдун балдары, көлөмү 3 бет) жөнүндө КМУнун студенткасы Токтогүл Көчөрбаева Кара-Буура районунун Кайнар айылынын жашоочусу Айтбаева Инаяттан (65 жашта) жазып келген. «Тынымсейит уруусунун Нарын өрөөнүнө көчүп келиши» жөнүндө Нарын районунун Кара-Бук айылынын жашоочусу Мукаш Найманбай уулунан (1923-жылы туулган) 1996-жылы КМУнун студенткасы Назира Сартмамбетова көлөмү 7 бет материал жазып алган. Кыргыз санжырачылары тарабынан бул маселе ар кандай жагдайда айтылат. Ошолорду толуктоо иретинде берилди. Ошондой эле мүнөздө «Чериктер жана Өмүрзак баатыр баяны» Ак-Талаа районунда жашаган Эшимбаев Нааматтан жазылып алынган. Черик элинин өткөн доорунан кабар берген мындай материалды ушул жыйнакка кошууну туура көрдүк. Ашык-кеми болсо келечек муун толуктаар деген ойдобуз. Көлөмү кол жазма түрүндө 2,5 бет. Жазып келген адамдын аты-жөнү окулбайт. Байыркы уруулардан болгон, «Жедигердин тарыхы» жөнүндө да аздыр-көптүр маалымат учураттык. Анан калса, жедигер уруусу жөнүндө кыргыз санжырачылары бир пикирге келише элек. Ошол өңүттөн алганда бир кереги болобу деген ой менен ушул жыйнакка сунуштадык. Бул маалымат иретиндеги материалдарды ким, качан, кимден жазып алгандыгы жөнүндө так көрсөтүлбөгөн. Кыргыз эл оозеки чыгармачылыгында эпикалык жанрлардын катарында турган санжыралардын соңку ал-абалын ушул биздеги топтолгон материалдардын мисалынан да боолголоп билсек болот. Бул багытта иштиктүү аракет жасоо бүгүнкү элибиздин негизги милдеттеринин бири болмокчу.

Кыргыз эл оозеки чыгармаларынын ичинде өзүнчө жанр катары белгиленип, бирок кеңири өнүгүп кеталбагандарынын бири **казалдар** [2, 325-338-б.] болуп эсептелет. Мунун башкы себеби деп объективдүү жана субъективдүү жагдайлар роль ойноп келгендигин айтмакчыбыз. Маселенин объективдүү жагына аталган жанрдын оозеки формада эмес, негизинен жазуу жүзүндө жаралып, кол жазма түрүндө элге тараганын кошконубуз оң болот. «Казал» түшүнүгү (чыгыш адабиятында «газел» – Б.Б.) биздин элде алда канча

кийинки мезгилдерде (XVIII-XIX кылымдарда), т.а. коңшулаш элдердин таасири менен окуу, адабият өнөрү жолго коюлган чакта алгачкы агартуучулар, жазгыч акындарыбыз пайда болгону казал жанры жанданып, тунгуч чыгармалар кол жазма түрүндө элге тарай баштаган. Демек, казал жанр катары биздин оозеки чыгармачылыкка караганда жазма адабиятка жакын экенин эч ким жокко чыгарбайт. Ал эми өткөн кылымдарда (XVIII-XIX кылымдарда) кыргыз эли баары эле жапырт кат таанып, жетиштүү билимге ээ боло калган эмес. Ушунун өзү эми жаңы жаралып, ойгонуп, толгоно баштаган адабий өнүмчөнүн (казалдар) үнүн элге угузуп, өң-түсүн ачык таанышка оңтойлуу мүмкүнчүлүк берген эмес. Түзүлгөн мындай турмуштук маданий кырдаал маселенин объективдүү жагын айгинелеп турат. Ал эми маселенин субъективдүү жагы катары совет доорунда ошол тунгуч акын-жазуучулардын жараткан чыгармаларынан ар кандай идеялык-саясий каталарды издөө, өздөрүн ак жеринен негизсиз айыптап, оор жазаларга кириптер кылуу, жаралган чыгармаларды узак жылдар бою кара сандыктан чыгарбай катуу, үнүн угузбай басуу сыяктуу саясаттын сасык «оюндары» ошол кездеги сабаттуу абамдарды (молдокелерди-Б.Б.) кыйла эле сестентип турган. Ошого карабастан элибизде Молдо Кылыч, Молдо Нияз, Нурмолдо, Тоголок Молдо, Алдаш молдо өңдүү таланттуу акын-агартуучулардын чыгармалары бизге жетип, соңку муун жаштар алардан адабияттын тунгуч түшүнүктөрүн, таасирлерин алууга жетишишти. Казалдар бизде ушул чыгармачыл адамдар аркылуу түптөлүп, жанр катары калыптанды десек болот. Буга мисал катары айтылуу Молдо Кылыч Шамыркан уулунун, Молдо Нияздын, Нурмолдонун ж.б. айрым чыгармаларын көрсөтмөкчүбүз. Ал эми элге өзүн казалчы катары тааныткан кадимки Казыбек Мамбетимин уулунун чыгармалары ички жанрдык, көркөмдүк чен-өлчөмдөрү боюнча алганда жазма адабиятка караганда оозеки же төкмөлүк поэзияга жакын экенин көпчүлүк эл өзү да жокко чыгарбайт. Казыбектин калың элге алынышы анын казалчы же сабаттуу жазгыч акын экендигинде эмес, анын төкмөлүк өнөргө көбүрөөк ыктагандыгы десек туура болот. Анын бизге жеткен көпчүлүк чыгармаларынан оозеки адабияттын же төкмөлүктүн күчтүү илеби уруп турат. Бул аталган адабий-чыгармачылык жагдайларды биздеги материалдар да ырастап тургансыйт. КУУнун студенткасы Тантарова Гүлзира 2001-жылы Ташкент областынын Паркент районунда жашоочу Урманов Эргештен көлөмү 240 саптан турган материал («Ак Чий баяны») жазып келген. Э.Урманов 1933-жылы туулган, кесиби- мугалим.Өзбекстандагы кыргыз боордошторубуздун элдик оозеки чыгармачылыгы бүгүнкү күндө бизди кайдыгер калтырбайт. Бул текст негизинен көлөмдүү лирикалык ырга жакын. Ошондой болсо да айрым жанрдык белгилерине карап, аны казалдарга коштук. Ал эми 1979-жылы Кемин районунун жашоочусу Жакыпбек уулу Жумамидинден кыргыз филологиясы факультетинин студенткасы Мусаева Айгүл «Өткөндөр жөнүндө» деген аталыштагы көлөмдүү чыгарманы (223 сап) жазып келген. Мында падышалык Россиянын убагында жашаган кыргыз элинин турмуш шарты жана дүйнөдөн өткөн белгилүү манаптар жөнүндө сөз болот. Булардан тышкары жогоруда айтылгандай бул жыйнактан кадимки Казыбек казалчыга таандык делген айрым материалдарга («Казыбектин казалдарынан», 58 сап) орун берилди. Бул үзүндү түрүндөгү материал 1990-жылы Кочкор районунун Кара-Күңгөй айылында (Фрунзе атындагы колхоз) жашоочусу Сыдыбай уулу Керим аксакалдан (пенсионер, 80 жашта) 1-курстун студенткасы Жаркын Осмоналиева жазып келген. Негизинен, жанрдык талаптарга, чен-өлчөмдөргө туура келет делген бул материалдар болгону 3 (үч) аталышта жалпы көлөмү 520 ыр сабын камтуу менен бул жыйнактан орун алган.

Жыйынтыктап айтканда, кыргыз эл оозеки чыгармаларын, анын ичинде биздин колдо турган соңку фольклордук жанрларды(термелер, санжыралар, болумуштар, казалдар, айтыштар) кеңири талдап изилдөө иштери эми жаңы колго алынып олтурганын эске алсак, анда али алдыда аткарылуучу иштер арбын экенин эстен чыгарууга болбойт. Өзгөчө, бул фольклордук материалдардын рухий-эстетикалык күчү алда канча таасирдүү экенин азыркы жаштар, жалпы эле кыргыз окурмандары так ажыратып түшүнүүсү зарыл экенин, алардын элдик өнөрдүн башка түрлөрү, элдик педагогика менен болгон

байланыштары жөнүндө башка адис-изилдөөчүлөр да белгилешип келатат[8, 299-300-б.].
Биздин бул макалада айтылган айрым ой-пикирлерибиз кийинки макалада да уланмакчы.

Колдонулган адабияттар

1. Кыргыз эл оозеки чыгармачылыгынын тарыхынын очерктери. – Фрунзе: “Илим” басмасы, 1973, 584-б.
2. Кыргыз эл оозеки чыгармалары. (санат-насыяттар, термелер, айтыштар, дастандар, санжыралар, болумуштар, казалдар, макалдар, таамай сөздөр, тарыхый сөздөр, табышмактар, өлөңдөр, анекдоттор жана куудулдук өнөр) (Түзгөн: Б. Баймырзаев): Хрестоматия, II том. – Бишкек: “COLOR” басмасы, 2017, 428-б.
3. Исмаилова Г.К. Ырчылык өнөрдүн синкреттүүлүгү жана акындын коомдогу кызматынын полифункционалдуулугу жөнүндө Т.Саманчиндин изилдөөлөрү // Ж. Баласагын атындагы КУУнун Жарчысы. – Бишкек, 2023, № 2(114), 161-167-б.
4. Кыргыз эл оозеки чыгармалары (санат-насыяттар, термелер, айтыштар, дастандар, санжыралар, болумуштар, казалдар, макалдар, таамай сөздөр, тарыхый сөздөр, табышмактар, өлөңдөр, анекдоттор жана куудулдук өнөр) / Түзгөн: Б. Баймырзаев: Хрестоматия, II том. – Бишкек: “COLOR” басмасы, 2017, 211-244-б.
5. Термелер. Ошондо, 146-210-б.
6. Санжыралар. Ошондо, 267-293-б.
7. Казалдар, 325-338-б.
8. Тюменбаева Ч.Д. Унутулган улуттук оюндар жана этнопедагогиканын ролу // Ж. Баласагын атындагы “КУУнун Жарчысы”. – Бишкек. Атайын чыгарылыш, 2022, 297-307-б.